

ΛΟΥΚΙΑ Μ. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ,

Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Κρίση τῆς οἰκογένειας καί ἀξιακός προσανατολισμός τῆς Ἑλληνικῆς οἰκογένειας¹

Σέ ὅλες τίς σύγχρονες κοινωνίες τά παραδοσιακά οἰκογενειακά σχήματα φαίνεται νά ἀνατρέπονται ἄν ὄχι καί νά ἀπειλοῦνται. Τό γεγονός αὐτό ὀδηγεῖ στήν προσέγγιση τῆς οἰκογενειακῆς πραγματικότητας ὡς μιᾶς πραγματικότητας σέ κρίση. Ἡ πολύ διαδεδομένη αὐτή προσέγγιση ἐδράζεται στήν ἐκτίμηση ὅτι συγκεκριμένες μεταβολές καί τάσεις ἐκφράζουν ἀλλά καί ἐντείνουν μιᾶ δυσάρεστη καί δυσοίωνη κατάσταση ἀνισορροπίας. Ἡ προσέγγιση τῆς «κρίσης» ὀδηγεῖ σέ μιᾶ πολιτική πού ἀποβλέπει στήν ἀνακοπή τῶν μεταβολῶν καί τήν ἐξασθένιση τῶν τάσεων μέ παράλληλη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού δημιουργεῖ ἡ «κρίση» αὐτή.

Μιά δεύτερη (σχετικά πρόσφατη, λιγότερο διαδεδομένη καί δημοφιλῆς ἀπό τήν προηγούμενη) προσέγγιση συνοψίζεται στήν ἐκτίμηση ὅτι οἱ (ἴδιες) μεταβολές καί τάσεις ἐκφράζουν τήν προσαρμοστικότητα τῆς οἰκογένειας στίς σύγχρονες συνθῆκες – προσαρμοστικότητα πού δικαιολογεῖ ἀλλά καί

¹ Το κείμενο εἶναι σύνθεση τμημάτων του ἔκτου του ὑπό ἔκδοση βιβλίου της συγγραφέως *Οικογένεια καὶ οἰκογενειακή πολιτική* (Gutenberg).

προδικάζει τήν ἐπιβίωσή της. Ἡ προσέγγιση αὐτή ὀδηγεῖ σέ μιά πολιτική ἐνίσχυσης τῶν συλλογικῶν καί ἀτομικῶν δυνατοτήτων προσαρμογῆς μέ παράλληλη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού δημιουργεῖ ἡ ἀδυναμία τέτοιας προσαρμογῆς.

Ποιές εἶναι οἱ μεταβολές καί τάσεις στίς ὁποῖες ἀναφερόμαστε; Εἶναι ἡ μείωση τῆς γαμηλιότητας, ἡ αὔξηση τῆς συχνότητας τῶν διαζυγίων, ἡ αὔξηση τῆς συχνότητας μονογονεϊκῶν οἰκογενειῶν, ἡ ὑπογεννητικότητα, ἡ συρρίκνωση τῆς οἰκογενειακῆς ὁμάδας καί, τέλος, οἱ μεταβολές τῆς δομῆς τῆς συζυγικῆς οἰκογένειας. Πιό συγκεκριμένα:

Πρώτον, ἡ μείωση τῆς γαμηλιότητας, δηλαδή τῆς συχνότητας τῶν γάμων σέ 1000 κατοίκους κατά τήν διάρκεια ἑνός (συγκεκριμένου) ἔτους, ἡ ὁποία παρατηρεῖται σέ ὅλες τίς σύγχρονες κοινωνίες. Στήν χώρα μας, ἡ συχνότητα αὐτή μειώθηκε ἀπό 7 τό 1960, σέ 6.5 τό 1980 καί σέ 5.9 τό 2000. Στήν Ἑλλάδα, ἡ μείωση αὐτή δέν ὀφείλεται ἀναγκαστικά στήν ἀπαξίωση τοῦ γάμου, ἐφόσον ἡ συγκατοίκηση χωρίς γάμο, ἄν καί προοδευτικά συχνότερη, ὀδηγεῖ συνήθως στήν σύναψη γάμου καί τήν δημιουργία οἰκογένειας. Ἡ μείωση τῆς γαμηλιότητας συνδέεται κυρίως μέ τίς δημογραφικές μεταβολές (κυρίως: τήν γήρανση πού ἐπηρεάζει τήν ποσοτική σχέση τῶν νεωτέρων γενεῶν μέ τίς μεγαλύτερες) ὅπως καί μέ τήν ἀναβολή τῆς ἀπόφασης γιά δημιουργία οἰκογένειας –

αναβολή πού όφείλεται τόσο στην αύξηση τής μέσης διάρκειας σπουδών όσο και στην έντεινόμενη δυσκολία τών νέων νά ένταχθοῦν στην αγορά εργασίας.

Δεύτερον, ή αύξηση τής συχνότητας τών διαζυγίων, δηλαδή τής συχνότητας τής νόμιμης λύσης νόμιμων γάμων, ή όποία συνοδεύεται από τήν τάση μείωσης τής μέσης διάρκειας τών γάμων οί όποιοι καταλήγουν σέ διαζύγιο. Έτσι, στην Έλλάδα, τό ποσοστό τών γάμων πού κατέληξαν σέ διαζύγιο ήσαν 6% τό 1960 (μέ μέση διάρκεια 14.6 χρόνια), 8% τό 1980 (μέ μέση διάρκεια 14.3% χρόνια) και 12.1% τό 2000 (μέ μέση διάρκεια 12.1 χρόνια). Άν και ό ρυθμός μεταβολής τής συχνότητας διαζυγίων είναι αξιόλογος, ή συχνότητα αυτή παραμένει πολύ χαμηλότερη στην Έλλάδα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, ισχύουν και στην χώρα μας οί κοινωνικοοικονομικοί και κοινωνικοπολιτισμικοί λόγοι πού έχουν συνδεθεί εμπειρικά μέ τό διαζύγιο: οικονομική ανεξαρτησία τής γυναίκας και επαγγελματική απασχόλησή της, άτομικισμός, έξάλειψη του κοινωνικού στίγματος πού επέφερε τό διαζύγιο, κλπ. Πρόκειται για λόγους πού παραπέμπουν στις βαθύτατες μεταβολές πού έχουν συντελεστεί και για τήν ανατροπή ή έστω τήν ανακοπή τών όποιων δέν υπάρχει καμιά ένδειξη.

Χωρίς άμφιβολία, ένα διαζύγιο δημιουργεί (όσο και εκφράζει) προβλήματα, και συνιστά μία σοβαρή συλλογική και

ατομική, κοινωνική και προσωπική δοκιμασία. Είναι, από μόνο του, μιά κρίση – και, μάλιστα, μιά κρίση σέ πολλά επίπεδα. Μιά κρίση, γιά τήν αντιμετώπιση τῆς ὁποίας δέν ὑπάρχει οὔτε θεσμική ἀλλά οὔτε καί προσωπική προετοιμασία – δέν ὑπάρχει, δηλαδή, ἐτοιμότητα διαχείρισης οὔτε τῶν μεταβολῶν στόν κοινωνικό καί ἀτομικό βίο (μεταβολῶν πού, λόγω τῆς ἔλλειψης αὐτῆς, ὀδηγοῦν στό διαζύγιο) οὔτε καί τῶν θεσμικῶν καί προσωπικῶν προβλημάτων πού δημιουργεῖ τό ἴδιο τό διαζύγιο. Ἡ ἔλλειψη προετοιμασίας διογκώνει καί ἐντείνει τά προβλήματα καί εὐθύνεται γιά τήν κρίση καί τίς ἐπιπτώσεις της περισσότερο ἐνδεχομένως καί ἀπό τό διαζύγιο.

Τρίτον, αὐξηση τῆς συχνότητας μονογονεϊκῶν οἰκογενειῶν, καί ιδιαίτερα τῶν οἰκογενειῶν ὅπου ὁ μόνος γονέας εἶναι ἢ διαζευγμένος ἢ ἄγαμος. Στήν Ἑλλάδα, 9.6% τῶν νοικοκυριῶν ἀποτελοῦνται ἀπό μονογονεϊκές οἰκογένειες ἢ τίς περιλαμβάνουν. Ἡ μονογονεϊκότητα ἀποτελεῖ συχνά μιά περίοδο τῆς ζωῆς τῶν μόνων γονέων, οἱ ὁποῖοι ἐνδέχεται νά ἐπιστρέψουν στό συμβατικό σχῆμα τῆς συζυγικῆς οἰκογένειας ἢ νά τό ἐπιλέξουν ἀργότερα. Ἐπικρατεῖ, ἔτσι, μιά ἀμφιθυμία τῆς πολιτικῆς ὡς πρός τό σχῆμα αὐτό: νά αντιμετωπισθεῖ ὡς προσωρινό, μέ παράλληλη ‘διευκόλυνση’ (μέ τήν παροχή κινήτρων) γρήγορης ἐπιστροφῆς στό συμβατικό σχῆμα; Ἡ νά αντιμετωπισθεῖ ὡς μακροχρόνιο ἢ καί μόνιμο, μέ παράλληλη ἐνίσχυσή του – δηλαδή μέ τήν παροχή ἀντικινήτρων

ἐπιστροφῆς στό συμβατικό σχῆμα; Στίς χῶρες τῆς Κεντρικῆς καί Βόρειας Εὐρώπης, ὅπου τό σχῆμα αὐτό ἐμφανίζεται μέ μεγάλη συχνότητα, ἡ πολιτεία ἐνισχύει σημαντικά τίς οἰκογένειες αὐτές, ἰδιαίτερα μάλιστα ἐκεῖνες τῶν ἀγάμων μητέρων πού εἶναι καί οἱ περισσότερο εὐάλωτες.² Τίς ἐνισχύει ἔτσι καί τόσο ὥστε νά εἶναι (οἰκονομικά, τουλάχιστον) ἀσύμφορη ἡ ἐπιλογή τοῦ συμβατικοῦ σχήματος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στίς χῶρες τῆς Νότιας Εὐρώπης, ἡ ἐνίσχυση πού παρέχει ἡ πολιτεία εἶναι ἀπό ἐλάχιστη ἕως μηδαμινή καί, ἔτσι, οἱ μόνοι γονεῖς πού δέν ἐπιθυμοῦν ἢ δέν καταφέρνουν νά περάσουν στό συμβατικό σχῆμα, ἀντιμετωπίζουν συχνά πρόβλημα ἐπιβίωσης ὅπως καί κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ καί, συνήθως, πρόβλημα ἐξασφάλισης στά παιδιά τους ἴσων ἐυκαιριῶν μέ τά παιδιά συζυγικῶν οἰκογενειῶν. Πρέπει, ὅμως, νά ὑπογραμμίσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ αὐξανόμενη συχνότητα μονογονεϊκῶν οἰκογενειῶν εἶναι δυνατόν νά συνοδεύει ‘κρίση’ τοῦ συμβατικοῦ σχήματος ἀλλά δέν ἀποδεικνύει κρίση τῆς οἰκογένειας.

Τέταρτο, μείωση τῆς γονιμότητας μέ συνακόλουθη μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν ἀνά οἰκογένεια καί συρρίκνωση τῆς οἰκογενειακῆς μονάδας. Πρόκειται γιά τό σημαντικότερο δημογραφικό πρόβλημα τῶν χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης – καί, ἰδιαίτερα, τῶν χωρῶν τῆς Νότιας Εὐρώπης. Στήν Ἑλλάδα, ἡ γονιμότητα μειώθηκε ἀπό 2.28 τό

² Οἱ ἐκτός γάμου γεννήσεις αὐξάνουν παντού. Ἐτσι, μεταξύ 1970 καί 1995, στήν Εὐρώπη των 15, αὐξήθηκαν ἀπό 5.6% σε 23.4% - στήν Ελλάδα, ἀπό 1.1% σε 4%.

1960 σέ 2.21 τό 1980 καί σέ 1.30 τό 2000. Οί λόγοι τῆς μείωσης αὐτῆς εἶναι ποικίλοι, ἀλληλένδετοι μεταξύ τους καί συνδεδεμένοι μέ τίς εὐρύτερες μεταβολές πού συνεπάγεται ὁ κοινωνικός ἐκσυγχρονισμός – πού συνεπάγεται, δηλαδή, ἡ προσαρμογή τῆς κοινωνίας στίς (νέες) συνθήκες πού ἔχει διαμορφώσει ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη ἀλλά καί ἡ ἀνάπτυξη γνώσεων καί τεχνολογίας. Μερικοί ἀπό τούς λόγους αὐτούς εἶναι:

- Ἡ μετατροπή τῶν παιδιῶν ἀπό οἰκονομικό ἐνεργητικό (πού ἦταν στό πλαίσιο τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας) σέ οἰκονομικό παθητικό – σε συνδυασμό με την θεαματική μείωση τῆς περιγεννητικῆς καί νεογνικῆς θνησιμότητας, τό ὑψηλότατο κόστος ἐξασφάλισης στό κάθε παιδί τῶν προϋποθέσεων ἱκανοποιητικῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς του ἔνταξης. Ἡ οἰκογένεια, καί κυρίως ἡ ἑλληνική οἰκογένεια, εἶναι διατεθειμένη νά κάνει κάθε θυσία προκειμένου νά ἐξασφαλίσει στά παιδιά της τίς προϋποθέσεις αὐτές.
- Οἱ δυσχέρειες καί τό κόστος φροντίδας τῶν παιδιῶν ὅταν καί οἱ δύο γονεῖς ἐργάζονται. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, στήν περίπτωση πού δέν ἐργάζονται καί οἱ δύο γονεῖς οἱ δυνατότητες ἐξασφάλισης τῶν προϋποθέσεων ἱκανοποιητικῆς ἔνταξης τῶν παιδιῶν μειώνονται σημαντικά: τοῦτος εἶναι, ἄλλωστε, ἕνας ἀπό τούς κύριους

λόγους επαγγελματικής απασχόλησης πολλών μητέρων. Πρόκειται ἐδῶ γιά ἕνα φαῦλο κύκλο: ἡ ἐργασία τῆς μητέρας εἶναι οἰκονομικά ἀπαραίτητη ἀλλά δημιουργεῖ προβλήματα, ἡ ἐπίλυση τῶν ὁποίων ἔχει καί (ἀλλά ὄχι μόνον) οἰκονομικό κόστος.

- Ἡ αὐξηση τῶν διαζυγίων καί τῶν μονογονεϊκῶν οἰκογενειῶν.
- Ὁ ἀτομικισμός πού ἀμβλύνει τήν ἐτοιμότητα γιά προσωπικές θυσίες: ὁ σύγχρονος γονέας ἐπιθυμεῖ τό καλύτερο γιά τό παιδί του ἀλλά ἀρνεῖται νά ἀπεμπολήσει τό δικαίωμά του σέ μιά ἀνεκτὴ ποιότητα ζωῆς.

Ὡστόσο, οὔτε ἡ ὑπογεννητικότητα οὔτε καί οἱ λόγοι πού τήν προκαλοῦν ἀποδεικνύουν 'κρίση' τῆς οἰκογένειας. Γιατί ἡ ἀπόκτηση λιγότερων παιδιῶν δέν σημαίνει λιγότερη ἀγάπη γιά τά παιδιά. Καί γιατί ἡ οἰκογένεια μέ λιγότερα παιδιά δέν εἶναι λιγότερο οἰκογένεια ἀπό τήν πολύτεκνη.

Πέμπτο, ἡ συρρίκνωση τῆς οἰκογενειακῆς ομάδας, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι ὀφείλεται σέ δύο κυρίως παράγοντες: (α) τήν μείωση τοῦ μέσου ἀριθμοῦ παιδιῶν ἀνά οἰκογένεια καί (β) τήν χαλάρωση τῶν σχέσεων πού προσδιορίζουν τά ὅρια τῆς οἰκογενειακῆς ομάδας. Ἡ χαλάρωση αὐτή ἔχει ἀποδοθεῖ στήν πολυσήμαντη ἀνεξαρτητοποίηση τῆς συζυγικῆς οἰκογένειας ἀπό τά 'σόγια', στήν ἔντονη καί ἐξατομικευμένη γεωγραφική καί κοινωνική κινητικότητα, στίς συνθήκες ἀλλά καί τίς

απαιτήσεις του σύγχρονου τρόπου ζωής, στην ανάληψη (ή, έστω, στην προσδοκία ανάληψης) της φροντίδας και προστασίας μελών της οικογένειας από εξειδικευμένους φορείς.

Τούς λόγους συρρίκνωσης που μόλις αναφέραμε αμφισβητούν δύο σημαντικές παρατηρήσεις. **Η πρώτη παρατήρηση** αφορά τό γεγονός ότι ενώ ή ύπογεννητικότητα ευθύνεται για τήν όριζόντια συρρίκνωση της οικογένειας, ή ταυτόχρονη αύξηση της μέσης διάρκειας ζωής έχει ως αποτέλεσμα τήν κάθετη επέκτασή της, καθώς είναι σήμερα συνηθισμένο νά υπάρχουν εν ζωή τέσσερις ή καί πέντε γενεές. Η κάθετη αυτή επέκταση δέν αντισταθμίζει ποσοτικά τήν όριζόντια συρρίκνωση. Μεταβάλλει, όμως, ουσιαστικά τίς σχέσεις καί τούς ρόλους μέσα στην οικογένεια, επιβάλλοντας τήν ανάγκη ανάπτυξης άλλου είδους οικογενειακής συνοχής καί αλληλεγγύης. **Η δεύτερη παρατήρηση** αφορά τήν αμφισβήτηση της αντίληψης περί 'χαλάρωσης των οικογενειακών σχέσεων'. Στην Ελλάδα, εύρηματα εμπειρικών έρευνών³ απέδειξαν τήν συχνότητα γειτνίασης συγγενικών οικογενειών όπως καί τήν συχνότητα προσωπικών καί τηλεφωνικών έπαφών μέ παιδιά καί γονείς που κατοικούν στό ίδιο οίκημα ή τήν ίδια γειτονιά αλλά καί σε άλλη περιοχή, πόλη ή καί χώρα.

³ Κυρίως του Δ.Γεώργα (1997), «Δομή καί λειτουργία της ελληνικής οικογένειας», ΕΟΠ, *Οικογένεια καί οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα, Έπτάλοφος, σελ. 17-29 αλλά καί των Λ.Μ. Μουσοφούρου καί Μ. Στρατηγάκη (2004), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*, Αθήνα, Gutenberg.

Τέλος, **έκτο, μεταβολές τῆς δομῆς τῆς συζυγικῆς οἰκογένειας** πού συνδέονται μέ τήν σημαντική διαφοροποίηση τῆς θέσης καί τῶν ρόλων τῶν γενεῶν καί τῶν φύλων στήν σύγχρονη κοινωνία καί οἰκογένεια. Ὡς προς τις γενεές, οἱ σχέσεις ἔχουν μεταβληθεῖ λόγω τῆς αὔξησης τῶν ἐν ζωῇ γενεῶν, τῆς μείωσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν ἀλλά καί λόγω ιδεολογικῶν⁴ καί κοινωνικοπολιτισμικῶν⁵ μεταβολῶν πού υπέσκαψαν τήν ἐξουσία τῶν γονέων ἐπάνω στά παιδιά. Σ' αὐτές τίς μεταβολές παραπέμπει ἡ κατάργηση τῆς πατρικῆς ἐξουσίας καί ἡ ἀντικατάστασή της ἀπό τήν γονική μέριμνα, στό πλαίσιο τῆς ἀναθεώρησης τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου. Πολλοί θεωροῦν τήν οὐσιώδη αὐτή ἀλλαγὴ τῶν σχέσεων μεταξύ γονέων καί παιδιῶν ὡς ἔνδειξη τῆς «κρίσης» τῆς οἰκογένειας. Ὡστόσο, ἡ «κρίση», στό μέτρο πού ὑπάρχει, ὀφείλεται στίς καινούργιες σχέσεις ἢ στήν ἀδυναμία τῶν ἐνδιαφερομένων νά ἀνταποκριθοῦν στίς ἀπαιτήσεις τῶν σχέσεων αὐτῶν – ἀπαιτήσεις γιά ἀρετές, κατανόησης καί σεβασμοῦ τοῦ ἄλλου, ὅπως καί γιά τεχνικές συνδιαλλαγῆς, πού οἱ παλιές σχέσεις καθόλου δέν χρειάζονταν;

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ αὔξηση τῆς μέσης διάρκειας ζωῆς δέν προσέθεσε ἀπλῶς γενεές ἀλλά καί διαφοροποίησε⁶ τίς μεταξύ τους σχέσεις ἀλληλεξάρτησης. Ἡ διαφοροποίηση αὐτή

⁴ Ἐμφαση στά ἀνθρώπινα δικαιώματα καί τόν ἐκδημοκρατισμό τῶν σχέσεων.

⁵ Με κύρια τήν ἀλματώδη ἄνοδο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἐπιπέδου ἀπό γενιά σέ γενιά, σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἔκρηξης.

⁶ Ἀσφαλῶς σέ συνδυασμό καί μέ ἄλλες, κοινωνικοοικονομικές κυρίως, ἐξελίξεις.

μπορεῖ νά συνοψισθεῖ σέ δύο διαπιστώσεις: **πρῶτον**, οἱ ἡλικιωμένοι δέν ζοῦν ἀπλῶς περισσότερο ἀλλά παραμένουν φυσικά ὑγιεῖς καί κοινωνικά δραστήριοι γιά ὅλο καί περισσότερα χρόνια ἐνῶ τά (μικρά, ἐνδεχομένως) εἰσοδήματά τους ἀποδεικνύονται πολύτιμα γιά τήν οἰκογένεια, καθώς παραμένουν σταθερά σέ καιρούς οικονομικῆς ἀνασφάλειας. Ἐξάλλου, σέ περιόδους οἰκογενειακῆς ἀστάθειας ὅπως καί στήν ὅλο καί συχνότερη περίπτωση διαζυγίου, ὁ παππούς καί ἡ γιαγιά συνιστοῦν τήν σταθερά πού παρέχει ἀσφάλεια καί τήν αἴσθηση τῆς συνέχειας. **Δεύτερον**, ἡ αὔξηση τῆς μέσης ἡλικίας τῶν ἡλικιωμένων πολλαπλασίασε τίς περιπτώσεις ὅπου αὐτοί ἔχουν ἀνάγκη φροντίδας – καί ἡ φροντίδα αὐτή βαραίνει ἄμεσα μέν τά παιδιά καί τά ἐγγόνια τους, ἔμμεσα δέ τό κοινωνικό σύνολο. Ἡ ἐπιβάρυνση τῶν παιδιῶν καί τῶν ἐγγονῶν (ἡ οικονομική ἀλλά καί ἡ συναισθηματική ὅπως καί ἡ παροχή προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν) εἶναι μεγαλύτερη στίς χῶρες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ νότου (ἄρα: καί στήν Ἑλλάδα), ὅπου οἱ ἡλικιωμένοι προσδοκοῦν, οἱ νεώτεροι θεωροῦν ὅτι ὀφείλουν καί τό κοινωνικό σύνολο ἐπικρίνει τήν φροντίδα ἀπό τήν οἰκογένεια – ἀλλά καί ὅπου οἱ σχετικές ὑπηρεσίες σπανίζουν καί οἱ κοινωνικές δαπάνες εἶναι χαμηλές.

Οἱ ἀντισυγκρουόμενες αὐτές διαπιστώσεις ἐκφράζουν τήν ἀντιφατικότητα πού χαρακτηρίζει τήν ἀντιμετώπιση τῶν ἡλικιωμένων ἀλλά καί συνιστοῦν καίριο ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς

ἄποψης ὅτι ἡ οἰκογένεια περνᾷ «κρίση» – καθὼς παραπέμπουν στήν ἀπροθυμία ἢ καί τήν ἀδυναμία κάποιων οἰκογενειῶν νά φροντίσουν τούς ἡλικιωμένους τους. Ἄν τήν οἰκογένεια ἀποτελεῖ μιά ἀλυσίδα γενεῶν, ἡ ἀλυσίδα αὐτή κινδυνεύει νά σπάσει στούς πιό ἀδύναμους κρίκους της πού εἶναι τά παιδιά καί οἱ ἡλικιωμένοι. Ὁ κίνδυνος, βέβαια, ὑπάρχει ἀλλά ἡ ἀλυσίδα παραμένει στήν Ἑλλάδα ἀκόμα ἰσχυρή.⁷

Ἐξάλλου, οἱ μεταβολές πού παρατηροῦνται στίς σχέσεις τῶν γενεῶν μέσα στήν οἰκογένεια πρέπει νά συνδυαστοῦν μέ ἐκεῖνες πού παρατηροῦνται στίς σχέσεις τῶν φύλων. Οἱ σχέσεις αὐτές μεταβάλλονται ὄχι μόνο λόγω τῆς βαθύτατης διαφοροποίησης τοῦ γυναικείου ρόλου ἀλλά κυρίως λόγω τῆς μὴ ἀνάλογης διαφοροποίησης τοῦ ἀνδρικοῦ.

Ἡ μεταβολή τοῦ γυναικείου ρόλου στηρίχθηκε στήν μεγαλύτερη συμμετοχή τῶν γυναικῶν στήν ἐκπαιδευτική ἔκρηξη ἀπό τήν συμμετοχή τῶν ἀνδρῶν. Ἔτσι, ὅπως ἡ μέση νέα Εὐρωπαϊά ἔτσι καί ἡ μέση νέα Ἑλληνίδα εἶναι ὑψηλότερου ἐκπαιδευτικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀνδρῶν συνομηλίκων τους. Ἡ αὐξημένη συμμετοχή τῶν γυναικῶν στήν ἐκπαιδευτική ἔκρηξη δέν ὀφείλεται κατά κύριο λόγο οὔτε στούς ἀγῶνες τοῦ γυναικείου κινήματος οὔτε στήν ἐκπαιδευτική πολιτική πού ἀσφαλῶς τήν ἐνίσχυσαν. Ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα τῆς ἀλλαγῆς τῆς οἰκογενειακῆς στρατηγικῆς πού, παραδοσιακά, ἀπέβλεπε νά

⁷ Τοῦτο ἀποδεικνύουν τά πολύ χαμηλά (σέ σχέση μέ τίς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης) ποσοστά βρεφῶν καί νηπίων σέ βρεφονηπιακοὺς σταθμοὺς ὅπως καί ἡλικιωμένων σέ οἴκους εὐγηρίας.

έξασφαλίσει τήν οικονομική ένταξη τῶν ἀγοριῶν τῆς οἰκογένειας καί τόν (καλό) γάμο τῶν κοριτσιῶν της. Καί ἡ ἀλλαγὴ τῆς οἰκογενειακῆς στρατηγικῆς ἐπῆλθε πρὶν ἀκόμα οἱ μελετητές ἐπισημάνουν τήν ρευστοποίηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας ἀλλά ὅταν εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά γίνεται παραδεκτό (καί, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀποδεκτό) ὅτι ἓνα διαζύγιο μπορεῖ νά διαλύσει κάθε γάμο – ἀκόμα καί τόν πιό «ἐπιτυχημένο». Ἡ διαίσθηση ἀρχικά καί ἔπειτα ἡ βεβαιότητα ὅτι τίποτα δέν εἶναι πιά ἐξασφαλισμένο, ὠθεῖ τίς οἰκογένειες νά ἀναζητήσουν τήν ἐξασφάλιση καί τῶν κοριτσιῶν τους δίνοντάς τους προσωπικά ἐφόδια. Ὡστόσο, τὰ προσωπικά ἐφόδια ἐπιτρέπουν στό ἄτομο (ἄνδρα ἢ γυναίκα) ἐπιλογές πού θά ἦσαν ἀδιανόητες χωρίς αὐτά.

Οἱ ἀτομικές ἐπιλογές εἶναι προϋπόθεση ὅσο καί συνάρτηση κοινωνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Ὁ κοινωνικός ἐκσυγχρονισμός δέν περιορίζεται στήν μεταβολή τῶν τρόπων ζωῆς: συνίσταται κυρίως σέ μιά (ἀργή καί ἐπίπονη) μεταβολή τοῦ τρόπου ὑπαρξῆς. Τό σύγχρονο ἄτομο δέν ἐπιλέγει νά ἐπιλέξει. Ὀφείλει νά ἐπιλέξει. Ἡ ἐπιλογή δέν εἶναι προνόμιο ἀλλά ὑποχρέωση.

Ἡ σημερινή (νέα) γυναίκα εἶναι πιό «σύγχρονη» ἀπό τόν ἄνδρα συνομήλικό της ὄχι τόσο γιατί διαθέτει πλέον αὐξημένα ἀτομικά ἐφόδια ὅσο γιατί ἔχει αὐξημένες δυνατότητες νά προβεῖ σέ μιά ποικιλία ἐπιλογῶν καί συνδυασμῶν ἐπιλογῶν. Οἱ

ἐπιλογές τῶν γυναικῶν αὐξάνουν – ἐνῶ τῶν ἀνδρῶν μένουν στάσιμες ἢ καί μειώνονται. Ὁ ἀσύμμετρος ἐκσυγχρονισμός ἀνδρῶν καί γυναικῶν εὐθύνεται γιά πολλά ἀπό τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν οἱ οἰκογένειες – αὐτή ἡ ἀσυμμετρία συνιστᾶ (καθ' ἑαυτήν) κρίση καί ὀδηγεῖ σέ κρίσιμες κοινωνικές καί οἰκογενειακές καταστάσεις.

Ὅσο τά ἐκπαιδευτικά ἐφόδια τῆς γυναίκα εἶναι μεγαλύτερα, τόσο αὐξάνονται οἱ πιθανότητες νά μπεῖ καί νά παραμείνει στήν ἀγορά ἐργασίας μετά τόν γάμο καί τήν ἀπόκτηση παιδιῶν. Μέ ἄλλα λόγια, ὅσο ὑψηλότερο τό ἐκπαιδευτικό της ἐπίπεδο, τόσο συχνότερα ἡ γυναίκα ἐπιδιώκει καί ἐπιτυγχάνει τήν οἰκονομική της αὐτοτέλεια. Αὐτή ἡ αὐτοτέλεια ἀλλά καί ἡ ἐπίγνωση τῆς δυνατοτήτάς της εἶναι στήν βάση τῶν μεταβολῶν τοῦ γυναικείου ρόλου. Αὐτές ἐπιτρέπουν στήν γυναίκα νά καθυστερεῖ τόν γάμο, νά γίνεται πιο ἐπιλεκτική, νά προτιμᾷ ὅλο καί συχνότερα μιά ἄτυπη σχέση πρῖν (καί ἂν) δεσμευθεῖ μέ γάμο, νά καθυστερεῖ τήν ἀπόκτηση παιδιῶν καί νά περιορίζει τόν ἀριθμό τους, νά ἀποφασίζει τήν ἀπόκτηση παιδιοῦ χωρίς νά συνάψει γάμο, νά θεωρεῖ ὡς ἱκανοποιητική μόνον μιά ἰσότιμη συζυγική σχέση, νά ζητᾶ τήν λύση ἑνός γάμου πού δέν τήν ἱκανοποιεῖ.

Οἱ ἐξελίξεις αὐτές εἶναι συνυφασμένες μέ προβλήματα. Προβλήματα σχέσεων κυρίως μεταξύ τῶν δύο φύλων, ὅπου οἱ ὅροι τείνουν νά ἀνατραποῦν – καί κανεῖς δέν φαίνεται ἔτοιμος

νά αντιμετωπίσει τις συγχύσεις, τις ανασφάλειες, τις ένοχές και τις καινούργιες ευθύνες που δημιουργεί ή ανατροπή αυτή. Προβλήματα, επίσης, που συνδέονται με τις καθημερινές υποχρεώσεις των μελών της οικογένειας προς αυτήν. Καθώς ή μητέρα εργάζεται και ή οικογένεια έχει όλο και λιγότερο τήν βοήθεια γυναικῶν συγγενῶν, τό πρόβλημα τής φροντίδας των παιδιῶν γίνεται τόσο περισσότερο πειστικό όσο περισσότερο «παραδοσιακός» είναι ό ρόλος του συζύγου-πατέρα. Οί λύσεις (όλοήμερο σχολείο, γυναίκα που φροντίζει επί πληρωμῆ τά παιδιά στό σπίτι – όλο και πιο συχνά αλλοδαπή γυναίκα) δέν είναι οί καλύτερες για τά παιδιά: ό γονέας που είναι στό σπίτι και φροντίζει παραμένει ασφαλῶς ή ικανοποιητικότερη γι' αυτά λύση. Ωστόσο, οί λύσεις συνήθως αξιολογούνται σέ αναφορά μέ τις ανάγκες των γονέων και όχι των παιδιῶν. Έν τέλει, οί όποιες λύσεις στίς καταστάσεις που δημιούργησαν στήν οικογένεια οί επαναστατικές μεταβολές του γυναικείου ρόλου, κρίνονται μεσο-μακροπρόθεσμα σέ αναφορά μέ τήν επίδραση που θά αποδειχθεί ότι έχουν στήν ανάπτυξη των ικανοτήτων που είναι απαραίτητες για τήν δημιουργία και διατήρηση των οικογενειακῶν σχέσεων.

Γιατί οικογένεια δέν είναι ένας (μεγάλος ή μικρός) αριθμός παιδιῶν ή και μελών ούτε ένας συγκεκριμένος τρόπος σύστασης ή ένα συγκεκριμένο σχῆμα. Η οικογένεια συνίσταται σέ σχέσεις. Και εξαρτάται από τήν ικανότητα των προσώπων

νά δημιουργοῦν καί νά διατηροῦν σχέσεις. Αὐτήν τήν
ικανότητα ὑποσκάπτουν πολλά χαρακτηριστικά τοῦ
σύγχρονου βίου, μερικά ἀπό τά ὅποια θεωρήθηκαν (καί εἶναι)
σημαντικά ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου. Γιατί δολιοφθορεῖς τῆς
κοινωνικότητάς μας μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἡ (ύλική,
κοινωνική καί πολιτισμική) ἐξατομίκευση, τό ἀπρόσωπο τῆς
ζωῆς στήν πόλη, ἡ μοναχικότητα τῆς ἐπί ὧρες καί ἀπό νεαρή
ἡλικία ἐνασχόλησης μέ τόν Η/Υ, ἡ παθητικότητα ἀλλά καί ὁ
ἐθισμός στήν βία πού καλλιιεργεῖ ἡ τηλεθέαση, ἡ ἀπομόνωση
πού ἐπιφέρει (ἀκόμα καί στά πρώτα της στάδια) ἡ διαδικασία
κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ. Ἀπό αὐτήν τήν δολιοφθορᾶ
κινδυνεύει ἡ οἰκογένεια ἀλλά καί ὁλόκληρη ἡ κοινωνία μας.
Ὅσο δέν τό ἀντιλαμβανόμαστε, ὅσο προσπαθοῦμε νά
ἐξορκίσουμε τήν «κρίση» καί δέν ἐργαζόμαστε συστηματικά
γιά νά ἐξασφαλίσουμε τήν διαμόρφωση προσώπων μέ
ικανότητες κοινωνικότητας, τόσο ἡ «κρίση» θά βαθαίνει καί ἡ
ἀντιμετώπισή της θά μοιάζει (καί θά εἶναι) πιό δύσκολη. Καί
τόσο τά πρόσωπα δέν θά μποροῦν νά διαμορφώσουν καί νά
διατηρήσουν τίς σχέσεις, τήν οἰκογένεια πού ἐπιθυμοῦν.

Γιατί εἶναι ἀξιοπρόσεκτη ἡ σταθερότητα μέ τήν ὅποια οἱ
ἄνθρωποι ἐμπιστεύονται τήν οἰκογένεια καί προσβλέπουν σ'
αὐτήν.⁸ Σέ τι ὀφείλεται αὐτή ἡ ἐμπιστοσύνη, ἡ σχεδόν

⁸ Τό 1993, μιά ἔρευνα τοῦ Εὐρωβαρομέτρου προξένησε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καθώς ἀποκάλυψε ὅτι
τό 95.7% τῶν πολιτῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καί τό 99.4% τῶν Ἑλλήνων θεωροῦν τήν οἰκογένεια
ὡς τό σημαντικότερο πράγμα στήν ζωή τους. Μιά πρόσφατη (Ἀπρίλιος τοῦ 2003) ἔρευνα πού ἔκανε ἡ
ALCO γιά λογαριασμό τῆς UNICEF καί τοῦ ΙΕΚ ΑΚΜΗ μεταξύ νέων 15-24 ἐτῶν ἀποκάλυψε ὅτι

ἀταλάντευτη πίστη στήν ἀξία τῆς οἰκογένειας καί στίς ἀξίες πού συνοψίζονται στίς οἰκογενειακές σχέσεις καί βιώνονται σέ αὐτές; Ἐάν οἱ μεταβολές τίς ὁποῖες ἔχει ὑποστῆ ἡ οἰκογένεια τήν ἔχουν καταστήσει τόσο προβληματική ὥστε νά εἶναι, πράγματι, σέ «κρίση» γιατί οἱ ἄνθρωποι νά τήν θεωροῦν τόσο σημαντική; Μήπως ἔτσι ὅπως λειτουργεῖ ἡ οἰκογένεια στό πλαίσιο τῆς σύγχρονης κοινωνίας δέν εἶναι προβληματική; Μήπως εἶναι λιγότερο ἢ ἀλλιώτικα προβληματική; Μήπως προσφέρει τόσα καί τόσο σημαντικά ὥστε νά ἐπικρατοῦν αὐτά καί ὄχι τά ὅποια προβλήματα; Μήπως, ἐν τέλει, κάποιες ἀπό τίς καταστάσεις καί τίς συμπεριφορές πού, ἐπειδή ἐκφράζουν καί ἐπιτείνουν τήν ρευστότητα πού χαρακτηρίζει τήν σημερινή κοινωνία, ἀξιολογούνται ὡς προβλήματα δέν εἶναι πράγματι; Ἄν δεχθοῦμε ὅτι πολλές ἀξίες μπορεῖ νά φαίνεται ὅτι χάνονται ἐνῶ, στήν πραγματικότητα, ἀλλάζουν καί ὅτι ἡ ἀλλαγή τους αὐτή συνδέεται μέ τίς ἀλλαγές στίς κοινωνικές συνθήκες, τότε εἶναι δυνατόν νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ ἀξίες μιᾶς ἄλλης κοινωνικῆς πραγματικότητας (πού πεθαίνει ἢ πού ἔχει ἤδη πεθάνει) ὄχι μόνον δέν βρίσκονται σέ κρίση ἀλλά ἐξακολουθοῦν νά εἶναι σημαντικές στό πλαίσιο τῆς καινούργιας πραγματικότητας. Ἐν τέλει, αὐτό πού συνήθως θεωρεῖται ὡς «κρίση» μπορεῖ νά μήν εἶναι τόσο ἡ κατάρρευση ἢ ἡ καταρράκωση τῶν «παλαιῶν ἀξιῶν» ὅσο τό τέλος τοῦ

στήν Ἑλλάδα ἡ οἰκογένεια παραμένει κυρίαρχη ἀξία στήν ζωή τῶν νέων αὐτῶν: 41% τήν δήλωσαν ὡς πρώτη ἐπιλογή καί 20.6% ὡς δεύτερη – μέ ἑπόμενη στίς προτιμήσεις τους ἀξία τήν φιλία: 27.9% ὡς πρώτη ἐπιλογή καί 31.4% ὡς δεύτερη (*Ἡ Καθημερινή*, 13.4.2003).

παλαιού τρόπου ζωής. Ίσως ένα μέρος των αντιδράσεων (των έντονων, συχνά, αντιδράσεων) έναντίον των νέων τρόπων ζωής και υπέρ των παλαιών αξιών να εκφράζουν στήν πραγματικότητα τήν αδυναμία κατανόησης των αξιών ως κάτι περισσότερο από (μοναδικά) πρότυπα συμπεριφορᾶς, τήν ἄρνηση ἀποδοχῆς τῆς δυνατότητας ἔκφρασης μιᾶς καί τῆς ἴδιας ἀξίας μέ διαδοχικά ἢ καί ἐναλλακτικά πρότυπα μιᾶς συμπεριφορᾶς, πού ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Καθώς τά κοινωνικά σχήματα μεταβάλλονται συνεχῶς, εἶναι δυνατόν νά ἐπιβιώσουν μόνον οἱ ἀξίες ἐκεῖνες πού μποροῦν νά ἐμπνεύσουν πρότυπα συμπεριφορᾶς ἀνάλογης πρός τίς ἀπαιτήσεις αὐτῶν των μεταβαλλόμενων σχημάτων. Ἀπό μιά ἄποψη, ἐπομένως, ἐκεῖνο πού πραγματικά δημιουργεῖ τήν κρίση εἶναι ἡ ἐμμονή σέ πρότυπα συμπεριφορᾶς πού ἔχουν ξεπεραστεῖ, μέ τήν λαθεμένη ἀντίληψη ὅτι ἡ διατήρηση αὐτῶν των προτύπων σημαίνει καί τήν διατήρηση των αξιών πού αὐτά ἐκφράζουν. Ἀλλά ἐμμονή αὐτή μπορεῖ νά ἀποβεῖ μοιραῖα γιά τίς ἀξίες: καθώς ἐξισώνει ἀξία καί (συγκεκριμένη) συμπεριφορά, ἡ ἄρνηση ἀποδοχῆς τῆς μεταβολῆς τῆς συμπεριφορᾶς ὅσο καί ἡ ταύτιση τῆς συμπεριφορᾶς μέ ἀξίες ἐνδέχεται νά καταστήσουν τίς ἀξίες ἄσχετες πρός τίς ἀνάγκες καί τίς προοπτικές τῆς σύγχρονης ζωής.

Από τήν ἄλλη μεριά, συμπεριφορές καί ἀξίες ἔχουν στίς σύγχρονες κοινωνίες ἓνα κοινό σημεῖο ἀναφορᾶς: τίς ἀρετές τῶν ἀνθρώπων. Οἱ οἰκογενειακές σχέσεις, εἰδικότερα, ἀπαιτοῦν ἀρετές ὅπως αὐτές τῆς κατανόησης καί τῆς ἀνοχῆς, τῆς εἰλικρίνειας καί τῆς γενναιοδωρίας, τῆς ὑπομονῆς καί τῆς σταθερότητας, τῆς ἀλληλεγγύης καί τῆς πρόθυμης συμπαράστασης. Καί ἀπαιτοῦν, ἐπίσης, τίς πολύτιμες τέχνες τῆς ἀγάπης πού δέν καταπιέζει, τῆς δυνατότητας νά δίνεις καί νά ὑποχωρεῖς χωρίς νά γίνεσαι θύμα, τῆς ἀνεσης νά παίρνεις χωρίς νά ἐκμεταλλεύεσαι. Αὐτές οἱ ἀρετές καί οἱ τέχνες δέν εἶναι (ἴσως καί ποτέ νά μὴν ἦσαν) τοῦ συρμοῦ. Πάντως ἐλάχιστα ἐκτιμῶνται καί καλλιεργοῦνται σέ μιάν ἐποχή ὅπου θριαμβεῦει τό φανταχτερό, τό ἐπιφανειακό, τό θορυβῶδες, τό ἐφήμερο. Ὡς ἐκ τούτου, οἱ ἄνθρωποι πού ἐπιδεικνύουν τέτοιες ἀρετές καί κατέχουν τέτοιες τέχνες εἶναι λίγοι. Οἱ πολλοί, αὐτοί πού διαμορφώνουν τά ὑψηλά ποσοστά «δημοτικότητας» τῆς οἰκογένειας, περιμένουν ἀπό τίς οἰκογενειακές σχέσεις αὐτό πού οἱ ἴδιοι ἀδυνατοῦν νά συνεισφέρουν. Ἡ τραγωδία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου εἶναι ὅτι θέλει ἀλλά δέν μπορεῖ, ἐπιζητεῖ νά πάρει ὅ,τι δέν εἶναι ἕτοιμος νά δώσει, ἀποζητᾷ τήν ἀσφάλεια ὄντας ἀνασφαλῆς, ἐπιθυμεῖ τήν σταθερότητα ἐνῶ ὁ ἴδιος εἶναι ἀσταθῆς καί ρευστός. Ἡ κρίση τοῦ προσώπου συνίσταται ἀκριβῶς στήν τραγωδία αὐτήν. Καί συνιστᾷ τόν πιό μεγάλο, τόν πιό ἄμεσο καί τόν πιό καθοριστικό ἐχθρό τῆς

οικογένειας – αλλά και, ευρύτερα, τῆς κοινωνίας. Ἐάν ἡ οἰκογένεια βρίσκεται πράγματι σέ κρίση, αὐτή ἀντικατοπτρίζει ἀπολύτως τήν κρίση τῶν προσώπων. Ἡ παράβλεψη τοῦ γεγονότος αὐτοῦ στήν ἀντιμετώπιση τοῦ παρόντος καί, ἰδίως, τοῦ μέλλοντος τῆς οἰκογένειας ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἐν ψυχρῶ καταδίκη της: ἀπό τήν στιγμή πού ἡ οἰκογένεια δημιουργεῖται ἀπό τά πρόσωπα καί αὐτά προσδιορίζουν τήν ἐξέλιξή της, ἡ ἀδυναμία τους νά ἀναλάβουν τήν εὐθύνη αὐτῆς τῆς δημιουργίας καί αὐτοῦ τοῦ προσδιορισμοῦ, ἡ ἀδυναμία τους νά λειτουργήσουν ὄντως ὡς πρόσωπα, ἀφήνει ἀναπόφευκτα τήν οἰκογένεια ἔωλη.